

Az Antropocén nem-emberi entitásai és a fenntarthatóság pedagógiája

Vályi Péter
Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Bevezetés

A tanulmánnyal egyrészt szeretnék betekintést biztosítani egy olyan filozófiai diskurzusba, amely fél évszázad elteltével a XXI. században felülvizsgálja mindazt, amit antropocentrikus világnézetnek nevezünk. Másrészt, ismertetni szeretnék egy olyan friss pedagógiai paradigmát, amely ezen filozófia narratíváit interpretálva a pedagógia új horizontjainak kinyitására vállalkozik. A releváns szakirodalmak ismertetésén túl a tanulmány elsődleges célja azoknak az elemeknek a kitapintása ebből a filozófia diskurzusból, továbbá új pedagógiai paradigmából, amelyek átemelve a hazai gyakorlatba a környezeti nevelés és fenntarthatóság pedagógiája számára is új értelmezést javasolhatnak. A célom nem a jelenleg használt pedagógiai struktúra kritikai bírálata, hanem annak kibővítése a spekulatív, tárgyorientált filozófia, sőt pedagógia aspektusából.

A tanulmány során bemutatásra kerülő szakirodalmak:

- Ecology without Nature-Rethinking Environmental Aesthetics (Morton 2007);
- Hyperobjects, Ecology and Philosophy After the End of the World (Morton 2013);
- Dark Ecology-Logic of Future Coexistence (Morton 2016);
- Dark Pedagogy-Horror and Education in the Anthropocene (Lysgaard és társai 2019).

A téma véleményem szerint különösen aktuális, tudományos konszenzus van azzal kapcsolatban, hogy mindaz, amit eddig antropocentrikus világnézetnek nevezünk, sürgősen újragondolásra, meghaladásra vár. Erre a fölöttébb összetett problémára, számos megközelítésből adható válasz (Takács-Sánta 2007; Bookchin 2006). A lehetséges válaszok közül azonban az egyik legextrémebb alternatíva a humán tudományok és filozófia irányából érkezik. Az emberközpontú narratívákat hevesen bíráló, a világ non-antropocentrikus narratívája mellett érvelő szellemi áramlat egy eddig ismeretlen, nem-emberi, vagy emberi cselekvőképességet jócskán elbizonytalanító aspektusából láttatja a valóságot. A következtetésem megfogalmazása során két területre helyezem a hangsúlyt. Egyrészt amellyel kívánok érvelni, hogy az Antropocén a maga negativitásaival együtt (mint új geokronológiai jelölő) képezheti az oktatás-nevelés szervezésének tudományos kontextusát. Másrészt Antropocén kapcsán a globalitás és komplexitás, mint a pedagógia által elbeszélendő jelenség, elbeszélésének szükségszerűsége mellett fogok érvelni.

Dokumentumok bemutatása

1. Filozófiai keretrendszer

Az objektum-orientált, vagy tárgyorientált filozófia, mint kifejezés először egy amerikai filozófus, Graham Harman által került megfogalmazásra 1999-ben. Mára az irányzat Objektum Orientált Ontológiaként (OOO) ismert. Egy meglehetősen virulens jelenségről van szó, amely filozófiai diskurzusok egész sorát indította el a XXI. században. A tárgyorientált filozófia az antropocentrizmus kritikai ellenpárja, az irányzat képviselői tagadják azt az antropocentrikus világnézetet, amely szerint az ember a kogníció által hozzáférhet a teljes valósághoz a dolgok valóságához. Ahogy Harman is fogalmaz „lefesthetünk, megfoghatunk, megfogalmazhatunk szavakkal egy tárgyat” egyik hozzáférési mód segítségével sem ragadhatjuk azt meg a maga teljességében (Harman 2002). Harman szerint a tárgyak (minden létező természetes és mesterséges tárgy, fogalom, maga az ember is) a maguk teljességében titokzatosak és

sötétségbe vonulnak (Harman 2002). A világ tárgyorientált kritikai olvasatában az emberi szubjektum lekerül a hierarchia csúcsáról, nem uralja és nem látja át többé a világot, homogenizált része annak és a megfigyelő pozíciójába kényszerül. Ugyan az irányzaton belül is akadnak összeférhetetlenségek, abban azonban minden gondolkodó egyetért, hogy a felvilágosodással indult humanista-emberközpontú gondolkodás és világkép, kitermelt számos olyan máig használatos jelentést, fogalmat és kategóriát, amelyek sürgősen meghaladásra várnak. A XX. század közepén nyilvánvalóvá váló, majd a XXI. század elejére megkerülhetetlenné váló klimatológiai-és ökológiai válság szükségszerűvé tette az ember-természet, ember-állat distinkciók, természet, bioszféra fogalmainak tárgyorientált kritikai újra gondolását is.

Timothy Morton kortárs esztéta és teoretikus három elméletet alkotott ezidáig, amelyekkel amellet kíván érvelni, hogy az antropocentrizmus, amely a hatodik tömeges kihaláshoz vezet, tarthatatlan. A megoldásnak ezért egy non-antropocentrikus perspektívából kell megfogalmazódnia. Morton három központi elméletének azt ismertetéséhez három azokat leíró művére fogok támaszkodni, amelyek az alábbiak. *Ecology without Nature, Rethinking Environmental Aesthetics* (Morton 2007), *Hyperobjects, Philosophy and Ecology after the End of the World* (Morton 2013), *Dark Ecology, Logic of Future Coexistence* (Morton 2016).

1.1. Természet nélküli ökológia

Morton első elmélete, a természet nélküli ökológia a természet fogalmának kritikájára épül. Értelmezésében az egyes életformák elválaszthatatlanok egymástól, minden életforma egy cirkuláló nagy hálóban létezik összekuszáltságban, egymásrautaltságban (Morton 2010). Ezzel szemben a természet koncepciója válaszvonal, amely határt húz ember és „természeti” létezők közé. Értelmezésében a természet egy XIX. századi emberi fogalom, amely az ipari forradalom purifikált ellenpárjaként jött létre (Morton 2007). Más megközelítésben a természet fogalmában az antropocentrizmus alá-főlé rendelő, rasszista mechanizmusait látja, amely nem egyéb, mint a természet, természetes lényeg hátrahagyásának implicit logikája a tomboló ökológiai válság során (Morton 2010). A természet distinktív logikája helyett a bioszféra vagy ökológia decentralizált struktúráját tartja elfogadhatónak. Morton természet koncepciójával szembeni kritikája a természetvédelemre is érvényes, hiszen nincs olyan, hogy kívülállás, miként fogalmaz a „romantikus széplelkűség” önámítás, hiszen mindig valamin belül vagyunk (Morton 2007).

1.2. Hipertárgyak

Morton második meghatározó felvetése a Hipertárgy-elmélet. A hipertárgyak olyan nagy kiterjedésű létezők, amelyek magasan az emberi tér-idő dimenzió, kogníció felett terülnek el. Maguk a hipertárgyak láthatatlanok az ember számára, mindössze más tárgyakkal való érintkezés során, szimptomák mentén válnak érzékelhetővé, főként az esztétikai dimenzióban (Morton 2013). (Morton példája erre a globális felmelegedés) Elmélete az állítja, hogy az emberiség a technológia, népességgrobbanás által a decentralizált ökológiát egy centrális erőtérré alakította, amelyben az emberiség központi globális fizikai tényező vált (Morton 2013). Ezáltal olyan, földi életre veszélyes létezőket hozott létre (radioaktív hulladék, széndioxid), amelyekkel beleszólt már meglévő globális folyamatok, eleve létező hipertárgyak (Föld sugárzása, globális hőmérsékletemelkedés) működésébe (Morton 2013). Értelmezésében a világvégén már túl vagyunk a hipertárgyak masszív jelenléte átírta a világ eddigi fogalmát, ezért is tartja sürgetőnek az antropocentrikus narratívákkal való szakítást. Tekintettel a plutónium felezési idejére, vagy a polisztirol lebomlási idejére olyan fenyegetésekről van szó, amelyek jócskán meghaladják az ember időről alkotott elképzeléseit. Ahogy ő fogalmaz, a jövő elképzelhetetlen a hipertárgyak fenyegetésének tudatos számbavétele nélkül (Morton 2013).

„Stonehenge nem létezett 10 000 éve, a plutónium 10 000 év múlva is létezni fog” – írja nagyon találóan (Morton 2010).

1.3. Sötét ökológia

A sötét ökológia-elmélet egy átfogó koncepció, amelyben a természetnélküliség és hipertárgyak fenyegetése együttesen kulminál. Sötét ez a korszak, ahogy Morton fogalmaz, az Antropocén (Crutzen 2019), mint új földrétegtani jelölő egy tartható kifejezés, az emberiség valóban átírta a föld felszínét és szignifikánsan elszennyezte annak felső kérgét „*toxinnal, műanyaggal, radioaktív hulladékkal*” (Morton 2016). A sötét ökológiában minden, ami még megmaradt már eleve szennyezett, a táj, benne az élőlények idegenné váltak, az otthonosság érzetét felváltja az elidegenülés (Morton 2016). Az életformák összekuszáltsága-egymásrautaltsága nemcsak a közös létezés, hanem egyben a közös elmúlás memoranduma is. Azonban miként fogalmaz, a cél a gyász állapotából való kilépés, a trauma okozta rekurzív gyakorlatok elhagyása és alkalmazkodás az új feltételekhez (Morton 2016). Ahogy erre a címben a „jövő” kifejezés utal, van kiút, derengés. A nem emberi létezők már több formában (műanyaggal táplálkozó baktérium, fültisztító pálcikával navigáló csikóhal, csonthéjas magvakat járművek alá szóró madarak) kitermelték a maguk alteritásait, vagy adaptív magatartásformáit, ezért az emberiségre is ez a kihívás vár. A sötét ökológia politikai, etikai, filozófiai kérdéseket vet fel a jövőbeli együttélés logikája kapcsán, amelyeket ezeknek a diszciplínáknak közös-kreatív problémamegoldás formájában kell megválaszolnia. A cél nem a premodernitáshoz való visszatérés, sem az egyének érzékenyítése a természet iránt, ellenkezőleg, kollektív fellépésre van szükség, olyan technológiák kifejlesztésére, amelyek kevesebb ökológiai terhelést jelentenek. Morton jövőképe nagy körvonalakban egy szolidaritás alapon működő alternatív szocializmust ír le, amely széles körben az etika tárgyává teszi a nem-emberi létezőket. Egy kevésbé lokális, sokkal inkább globális, kevésbé materiális, sokkal inkább spirituális irány lehetőségét tartja üdvözlendőnek a buddhista univerzalizmus mintájára (Morton 2016).

2. Sötét pedagógia

A sötét pedagógia a jelenlegi formájában a pedagógia megközelítésének, újraértelmezésének egy lehetséges módja. A svéd, dán, belga kutatókból álló társaság nem egy új fogalom- és eszközrendszer hozott létre, ahogy fogalmazzuk, hanem a klasszikus kontinentális neveléstudomány hagyományait értelmezik újra a tárgyorientált és spekulatív filozófiai narratívák alkalmazása mentén (Lysgaard és társai 2019). A *Dark pedagogy, Horror and Education in the Anthropocene* a tudományos előrejelzések figyelmeztetések vonatkozásában egy kihívásokkal teli jövő képét festi le, amelyben az oktatásnak kulcsfontosságú szerep jut a problémák kezelésében.

A sötét, ahogy ezt a szerzők is jelzik, index Morton Sötét Ökológia-elmélete felé, amely, ahogy Morton esetében is valóban egy kollektív, melankolikus érzet, de korántsem sötét-depresszív, vagy csak sötét-depresszív, hanem sötét-édeskés is egyben (Lysgaard és társai 2019). A sötétség ezen módja a tagadást követő elfogadás-tudatosítás állapotának feleltethető meg, vagy a buddhizmus bardo fogalmának, amely magában hordozza a derengés-feltámadás lehetőségét (Lysgaard és társai 2019). A *horror* a szerzők értelmezésében kulcsfogalom, H.P. Lovecraft misztikus horror epikája tartalmazza mindazt, amivel a XXI. században az emberiség szembesülni kényszerül. Lovecraft műveiben az emberi szubjektum kiszolgáltatott, alávetett szenvedő, amely olyan lények, sötét erők fenyegetésével találja szemben magát, amelyek messze meghaladják képzelőerejét. Lovecraft inhumán lényei a tárgyorientált filozófia tárgyaihoz hasonlóan a fényből árnyékba húzódnak, ezért azok teljes valóságához nincs hozzáférés (Lysgaard és társai 2019). Az *Antropocén*, egy 2008-ban felvetett új földrétegtani jelölő, amely a Holocént váltaná. Paul Crutzen légkörkémikus vetette fel a tudományos élet

képviselői számára, amellelt érvelve, hogy az emberiség geológiai tényező vélt, hiszen az elmúlt három évszázad technológiai fejlődése által átírta a bolygó felszínét, továbbá annak légköri és talajstruktúráját (Crutzen 2019). Tagadhatatlan, hogy a horror, sötétség olyan kifejezések, amelyek szokatlanok pedagógiai kontextusban, fontos azonban tisztázni, hogy a sötét pedagógia nem katasztrófa pedagógia, nem represszió, bénítás a célja. Ahogy ez a későbbiek során kirajzolódik, a sötét pedagógia mankót kíván nyújtani a globális klimatológiai és ökológiai válság pedagógiai értelmezéséhez. Ez a globális válság ugyanis a maga totalitásában felfoghatatlan, egyrészt képlékeny együttthatók kiszámíthatatlan interakcióiról beszélünk a tudományok nyelvén, a filozófia nyelvén fogalmazva viszont ébredezni látszik egy „nem-emberi” világ, amely az emberiség és földi élet eltörlésével fenyeget (Lysgaard és társai 2019). A kutatócsoport ebben látja a pedagógia egyik legnagyobb jövőbeli kihívását. Ugyanis a világ több módon értelmezhető, „emberi” és „nem emberi” vagy hármas felosztásban egy „világ önmagában”, továbbá egy „világ velünk emberekkel”, illetve egy „világ nélkülünk” (Lysgaard és társai 2019). A dualista és triangulált megközelítés abban egyezik, hogy van egy emberi aspektus, amely „ismert, otthonos, barátságos”, illetve van egy nem-emberi, amely „ismeretlen, idegen, barátságtalan”. Ez így önmagában könnyen értelmezhető, hiszen összegezve annyit jelent, hogy van a világnak egy ember által ismert, mindezidáig „uralt” formája, azonban van a világnak egy ismeretlen, uralhatatlan oldala is. Azonban a „világ nélkülünk” komplikáltabb értelmezés, a világ ezen aspektusa ugyanis a világ ember nélkülségét beszéli el, amely, ha extrém hipotézis is, de nem zárható ki a jelenlegi foratókönyvek ismeretében. A sötét pedagógia értelmezésében a „világ nélkülünk” valóban lehet a világ ember nélkülsége fizikai értelemben, másrészt azonban ez jelentheti az ember fogalmának a végét is, amely már hízelgőbb, kevésbé apokaliptikus (Lysgaard és társai 2019). Ugyanis az ember, mint fogalom szintén egy emberi fogalom, amely jelölő, leválasztó, dezintegratív.

Az emberiség fizikai értelemben vett eltűnése kapcsán fontos Hauberg Antropocén-paradoxon elmélete, amely azt mondja, hogy helytálló azt mondani, hogy az antropocentrizmus kitermelte az Antropocént, a maga összes negativitásával, azonban rémisztő és egyben ironikus belegondolni, hogy maga az Antropocén és az ember által felkorbácsolt globális erők törölhetik el az emberi fajt és magát az antropocentrizmust a Föld színéről (Hauberg in Dark Pedagogy 2019).

A sötét pedagógia három, egymással összefüggésben álló mezőt nevez meg, amelyek a didaktika számára is új megközelítéseket jelölhetnek ki. A tagadás-örület-halál egy olyan hármas egység, amelyek egymástól elválaszthatatlanul értelmezhetők. Ahogy Lysgaard fogalmaz, a tagadás (vagy elnyomás) az integráció/dezintegráció problémáját veti fel, ami kapcsán a pedagógiának ezeknek a tartalmaknak az összekapcsolására kell törekednie (Lysgaard in Dark Pedagogy 2019). Az örület, ahogy Hauberg fogalmaz a kilépés, transzgresszió aktusa, amely a tartalmak tudatosítása után lehetséges (Hauberg in Dark Pedagogy 2019). Az örület nem pszichopatológias tünet jelen esetben, hanem az egyetlen, felvilágosodás óta létező emberközpontú dualista keretrendszer meghaladása. A halál nem fizikai értelemben vett megsemmisülés, hanem az autonóm én fokozatos feloldódása és összekapcsolódása a sokasággal mondja Bengtsson (Bengtsson in Dark Pedagogy 2019).

A sötét pedagógia egyben a sebezhetőség pedagógiája is, amelyben a törékeny emberi szubjektum (tanuló és tanár egyaránt) arra kényszerül, hogy monumentális inhumán entitásokkal találkozzon. A sötét pedagógia egy keret, amely akár arra is módot ad, hogy miként lehetne elkezdni ismét beszélni a fentarthatóságról, tanulásról, tanulórol, személyiségről egy új, nem emberközpontú perspektívából. Ahogy a szerzők fogalmazznak a pedagógia legfontosabb dolga ismét a kapcsolatteremtés a nagy külvilággal, amely a modernitás előtti oktatók számára nem volt idegen, hanem adott volt a maga teljességében és most is ott van (Hauberg in Dark Pedagogy 2019).

3. Következtetések

Az, hogy az egyes természettudományokban konszenzus van arról, hogy a világunk a szingularitások által hamarosan egy eddig nem ismert formát ölt, nem képezheti kérdés tárgyát. Vida Gábor akadémikus, Antropocén kapcsán szintén erről beszél hazai vonatkozásban, egy sok összetevős érzékeny rendszerről van szó, amelyben a változók véletlenszerű együttállása előre meg nem mondható katasztrófákat jelenthet (Vida, In: Horváth 2016). Az Antropocén egy ernyő fogalom, vagy egy olyan nyelvi jelölő, amely egy meglehetősen komplex valóságot rejt, itt ugyanis egy klimatológiai-, ökológiai-, környezeti-, humanitárius- és ideológiai válságról van szó. Ezek pedig külön-külön nem kezelhetők, csakis együttesen, rendszerszintű értelmezés alkalmazásával. Az Antropocén, tehát az ember kora, egy globális jelenség, amely szétsugárzik. Nemcsak a szabályozott folyómedrek, vagy geometrikus alakzatban telepített erdők formájában nyilvánul meg, hanem a bolygó túlhasználásában, termőtalajának kimerítésében, levegő-vízkezelés struktúrájának átírásában. Vida pont ezért mondja azt, hogy az Antropocén a mi közös globális valóságunk, amelyet más módon nem is lehet értelmezni, ezért az abból való kihátrálás sem lehetséges, ahogy Morton is fogalmaz (Morton 2007; Vida 2012). A sötét pedagógia ezért helyesen fogalmaz akkor, amikor az pedagógiai keretrendszert az Antropocénben pozicionálja. Nemcsak, hogy a valóságunk ez, hanem a jövőnk is, tekintettel a jelenben zajló szingularitásokra, amelyek egyre nagyobb mértékben, gyorsabb ütemben vetik alá a bolygót egyfajta manufakturalizálásnak.

A bolygó átírása, biológiai sokszínűségének sorvadása egy főként vizualitás, másrészt mennyiségek mentén való beszédmódot tesz lehetővé. Azonban az átalakuló táj, vagy az ember által gerjesztett nem-emberi világ lovecrafti szörnyei (globális felmelegedés, műanyag, radioaktív sugárzás) a pszichopatológia nyelvén is elbeszélhetővé váltak. A valóság átalakulás, vagy a valóságból kiiródás gondolata, globalitásokkal szembeni magatehetetlenség az emberi psziché működését is befolyásolja. Világszerte és Magyarországon is ismert a pedagógia területén az öko-gyász, klímaszorongás fogalma a fiatalok körében mondja Kőváry Zoltán az ELTE klinikai szakpszichológusa (Kőváry on Azonnali 2019). Morton nyomán a sötét pedagógia ezeket a pszichopatológiás tüneteket más módon értelmezi. Miként fogalmazzuk, a valóság (maga minden negativitásával) egy Möbius tekercs formájában írható le, amelyen az integrált/dezintegrált tények egymásba fonódnak (Lysgaard és társai 2019, Morton 2016). Morton mentén a sötét pedagógia ezért tekinti a tagadást meghaladandónak, hiszen a tények integrációja/dezintegrációja a valóság két szála, amely függetlenül az akarattól mindvégig jelen van (Lysgaard és társai 2019; Morton 2016). Azonban ahogy ezt már idéztem a világ totalitásának befogadása nemcsak sötét-depresszív, hanem sötét-édes is. Az „otthonos” elvesztése és „idegen” elfogadása feltétele a továbblépésnek-alkalmazkodásnak. Tényekről a pedagógiának tudnia kell beszélni, legyenek ezek a tények sok esetben valahol az árnyékszónában a percepción kívül. Az ízletes húsétel valósága az asztalon a haszonállatokat tenyésztő és feldolgozó ipari létesítmény valósága is, amely a globális élelmiszeripar valósága is egyben. A pedagógiai cél nem a sokkolás, egyfajta „sokk pedagógiai” mechanizmus keretein belül, hanem a sötét tények elbeszélése.

Úgy gondolom, hogy a sötét pedagógia relevanciájának a megvitatása nem egy nyelvi regiszterben kell, hogy megvitatásra kerüljön. A pedagógia, vagy fenntarthatóság pedagógiája számára idegen terminusok (sötét, horror, tagadás, örület, nem-emberi) indexikusak eredendően. A szerzők, ahogy ezt jelzik is, azonosulnak egy filozófiai gondolkodásmóddal és annak narratívájával is, ezért ez valahol elkerülhetetlen. A sötét pedagógia által kínált alternatíva eredendően más, nem az egyéni felelősségvállalás hangsúlyozásáról, környezeti attitűdök stimulációjáról beszél, hanem egy olyan valóságot ír le, amely a sajátunk, körülvesz minket és felfogásra, feldolgozásra vár. Ahogy a szerzők ezt jelzik, mindaz, ami ezidáig

elkészült egy gazdag elmélet csupán, amely arra vár, hogy kibontásra kerüljön a szakma által. A tudomány jelen állása szerint egyszerűen nincs racionális ok arra, hogy megnyugodjunk, ugyanis a körülöttünk eluralkodó szingularitások a jövőben további anomáliákat generálnak (IPCC 2018; UNEP 2019). Amennyiben ez igaz és nem vonjuk kétségbe a tudományos állásfoglalásokat, fel kell vetnünk annak a lehetőségét, hogy a megoldás-kezelés elbeszélésére az egyéni cselekvésre fókuszáló narratívák már nem lesznek elegendők a pedagógiában. Az Antropocén kihívása nem arról szól, hogy felismerjük-e, mi is a természet része, vagy folytatása vagyunk, hiszen természetről, vagy természetességről már nehezen lehet beszélni. A sötét pedagógia értelmezésében a fenntarthatóságra nevelés legfőbb kérdése az együttélés logikája a sötét ökológiában (Lysgaard és társai 2019).

Irodalom

- Bookchin, M. 2006. *Social Ecology and Communalism*. Okland/Edinburgh: AK Press.
- Crutzen, P. 2019. *Das Anthropocene*. Germany: Koekom Verlag.
- Harman, G. 2002. *Tool-being, Heidegger and the Metaphysics of Objects*. USA: Open Court.
- Horváth B. (szerk.) 2016. *Ökológiai lábnyom és fenntarthatatlanság*. Budapest L'Harmattan.
- IPCC 2018 (Intergovernmental Panel on Climate Change)
<https://www.ipcc.ch/sr15/> (Letöltés: 2020.04.19.)
- Lysgaard, J.A.–Bengtsson L.S.–Haugberg M.–Laugesen L. 2019. *Dark Pedagogy: Education, Horror and the Anthropocene*. Palgrave/Mcmillan.
- Morton, T. 2007. *Ecology without Nature, Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Morton, T. 2010. *The Ecological Thought*. London: Harvard University Press.
- Morton, T. 2013. *Hyperobjects, Philosophy and Ecology After the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Morton, T. 2016. *Dark Ecology, Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.
- UNEP 2019. *Emission gap report 2019*.
<https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/30797/EGR2019.pdf>
(Letöltés: 2020.04.19.)
- Vida G. 2012. *Antropocén. Merre tovább Homo?* Budapest: Semmelweis Kiadó.
- Takács-Sánta A. (szerk.) 2007. *Paradigmaváltás?! Kultúránk néhány alapvető meggyőződésének újragondolása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.